

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ № 1. Історія держави і права України як наука і навчальна дисципліна **2 год.**

План

1. Предмет, завдання, функції історії держави і права України. Місце в системі юридичних державно – правових дисциплін.

2. Методологія курсу «Історія держави і права України».

3. Періодизація історії держави і права України.

4. Історичні джерела та основні етапи історіографії держави і права України.

5. Значення історії держави і права України, її роль у професійній підготовці юриста.

1. Предмет, завдання, функції історії держави і права України. Місце в системі юридичних державно – правових дисциплін.

В умовах розбудови незалежної України актуальним і вкрай необхідним стає підвищення рівня державно - правової свідомості як частини самосвідомості народу. Без пізнання та глибокого осмислення минулого, яким би складним та суперечливим воно не було, неможливо творити нову державу, серцевиною якої має стати право. Держава і право тісно взаємопов'язані. Право - основа держави, частина духовної культури народу. Високорозвинене право завжди надавало надзвичайної сили і народові, і державі. І навпаки: держави, де панувало «безправ'є», були приречені.

Мета курсу «Історія держави і права України» - оволодіння необхідними знаннями з історії держави і права нашої країни, що необхідно студентам-юристам, так і практикам для кращого пізнання сутності, функцій і соціального призначення держави, її правової системи, орієнтування у внутрішніх і зовнішніх процесах, перспективах і можливостях їх розвитку і, відповідно, для ефективного виконання своїх професійних обов'язків.

Вивчення будь - якої дисципліни в юридичному навчальному закладі починається з визначення її предмета.

Предметом історії держави і права України є пізнання процесу зародження та розвитку держави і права, державно - правових категорій та інститутів, судової системи, правового становища населення, джерел права та правової системи в їх історичній конкретності та хронологічній послідовності.

Об'єктом історії держави і права України є державно - правові явища в історичному розрізі, зокрема:

- організація і діяльність органів державної влади, центрального та місцевого управління, судочинства;
- джерела національного права, кодифікації, еволюція галузей права, зміст найважливіших юридичних інститутів та норм;
- взаємозв'язок державних органів та правових інститутів.

Як і кожна наука, історія держави і права України має певні завдання:

- *оволодіння науковим інструментарієм історії держави і права України;*

- *розкриття основних закономірностей процесу державно - правового розвитку, починаючи з часів виникнення держави та права і закінчуючи державно - правовою структурою сучасності;*

- *оцінка джерел права, вивчення конкретних інститутів системи права, виділення найбільш характерних їх рис;*

- *формування специфічного юридичного мислення, необхідного для засвоєння і застосування права;*

- *створення міцних підвалин для засвоєння інших як історико – правових так і галузевих юридичних наук;*

- *формування національної свідомості, високих моральних і правових цінностей, поваги до минулого українського народу та віри в його майбутнє.*

Як і будь - яка наука, історія держави і права України виконує певні функції (*основні напрямки діяльності, що пов'язані із задоволенням актуальних потреб людини і завдяки яким наука стає потрібною в суспільстві*), які характеризують її теоретичне і практичне значення для розбудови правової, соціальної, демократичної держави. Найважливішими серед них є:

а) пізнавальна - пізнання і пояснення державно - правових явищ;

б) прогностична - прогнозування стійких тенденції подальшого державно - правового розвитку;

в) виховна - формування національно - державницької свідомості, виховання поваги до українського та інших народів, патріотизму й відданості Україні;

г) практично - політична - історія держави і права України як наука, виявляючи на підставі теоретичного осмислення історичних фактів закономірності, тенденції розвитку суспільства, допомагає

розробляти науково - обґрунтований політичний курс, уникати суб'єктивних рішень, у єдності минулого, сучасного і майбутнього;

д) *ідеологічна* - утвердження загальнодемократичних, гуманістичних ідеалів (на противагу колишнім догмам марксистсько - ленінського розуміння державно-правових інститутів).

З огляду на специфіку предмету, історія держави і права є наукою:

а) *юридичною* - вивчає державно - правові проблеми;

б) *суспільно - політичною* - держава і право - явища суспільно - політичні;

в) *історичною* - вивчає державно - правові явища в їх історичному розвитку.

Історія держави і права України має структурно-логічний зв'язок з:

- *теорією держави і права* - вони разом досліджують генезис держави і права. Теорія вивчає типові риси, загальні закономірності виникнення, розвитку, суті та загибелі певних типів держави і права, дає загальні визначення, поняття, уникаючи конкретики, тоді як історія держави і права, опираючись на встановлені теорією загальні закономірності, визначення та поняття, досліджує виникнення, розвиток і суть державно - політичних і правових інститутів у конкретній історичній ситуації в Україні;

- *історією держави і права зарубіжних країн* - українська державність і право проходили процес становлення і розвитку не ізольовано, а в контексті аналогічного процесу зарубіжних країн, зокрема східноєвропейських, що дозволяло використовувати взаємний досвід державо- та правотворення;

- *історією вчень про державу і право*, оскільки розвиток державно-правових форм життя окремих народів використовується з метою вивчення змісту і виявлення характерних рис державно-правових вчень певної історичної доби, методів впровадження їх у практику;

- *конституційним правом* - досліджує історію конституційного процесу і державно - правового розвитку в Україні;

- *галузевими юридичними науками* (адміністративним, цивільним, земельним, трудовим, кримінальним, процесуальним та ін.), оскільки вивчаючи державні та правові інститути на сучасному етапі, допомагає зрозуміти їх сутність, відстежити негативні і позитивні риси. Проте на відміну від галузевих юридичних наук історія держави

і права вивчає розвиток державно - правових явищ на території України у їхній цілісності, єдності та взаємозв'язку;

- *історією України* - сукупний матеріал вітчизняної історії слугує вкрай необхідним фоном, контекстом для вивчення історії держави і права України;

- *політологією*, тому що обидві дисципліни вивчають закономірності виникнення, функціонування та розвитку суспільної влади, держави, політики, проте аналіз цих фактів і явищ робиться під кутом зору соціально-політичних або правових цінностей;

- *філософією*, тому що філософія щодо історії держави і права України виконує методологічну роль;

- *економічною теорією*, оскільки ця дисципліна вивчає вплив способу виробництва на суспільну свідомість та державно-правові інститути суспільства, проте й інститути держави і права самі виступають важливим фактором у формуванні соціально-економічних відносин, які завжди набувають правової форми.

2. Методологія курсу «Історія держави і права України».

Історія держави і права України має свою *методологію*, яка визначає *основні парадигми, методи та принципи* вивчення історико-правових явищ.

Парадигми - сукупність пізнавальних принципів та прийомів відображення процесів у державно-правовій сфері, що визначають логіку організації знань, модель теоретичного тлумачення однотипної групи. Прийнято виділяти *загальнотеоретичні*: а) *теологічна* (А. Августин, Ф. Аквінський), б) *натуралістична* (Ж. Боден, Ш. Монтеск'є), в) *соціальна* (К. Маркс, Ф. Енгельс) та *юридичні*: а) *позитивістська* (Дж. Остін, Г. Шершиневич), б) *природно-правова* (Г. Гроцій), в) *історична* (Г. Пухта) *парадигми*.

Методи - способи, підходи, прийоми, що використовуються наукою для пізнання свого предмета й отримання наукових результатів:

1) *загальнонаукові* (застосовуються в усіх науках) - аналіз і синтез, аналогія, порівняння, індукція і дедукція;

2) *міждисциплінарні* (використовуються в декількох галузях науки) - метод класифікації, прогностичний, логістичний, статистичний.

3) *спеціальні* (власне історико-правові) - метод хронології, метод періодизації, формально-юридичний, системно-структурний та ін.

Принципи - керівні ідеї, що лежать в основі науково-пізнавальної діяльності, яка спрямована на дослідження процесів виникнення й еволюції державно-правових явищ. Основними *принципами пізнання* історично-правових явищ є:

1) *історизм* - розкриття закономірностей і тенденцій розвитку подій чи явищ, а не фіксація їх окремих рис або сторін;

2) *об'єктивність* - неупередженість, незалежність суджень від світоглядних і суспільно-політичних уподобань дослідника, відображення всього спектру ціннісних орієнтацій історії держави і права;

3) *системність* - розкриття цілісності об'єкта, явища, вияв його багатогранних зв'язків;

4) *принцип розвитку* - врахування того, що кожне явище перебуває в процесі розвитку, руху;

5) *принцип всесторонності дослідження* - передбачає глибоке опрацювання й аналіз наявного матеріалу, ґрунтовне вивчення проблеми, щоб мати змогу дати неупереджений виклад сутності державно-правових явищ та інститутів.

Отже, науковості і достовірності у висвітленні історії держави і права України можна досягти лише за умови дотримання всіх принципів і методів пізнання.

3. Періодизація історії держави і права України.

Періодизація курсу має важливе значення для опанування предмета історії держави і права України. *Науково - обґрунтований розподіл історико-правового матеріалу, належне методологічне забезпечення періодизації* надають можливість:

а) розкрити основні закономірності розвитку держави і правових інститутів;

б) показати їх динаміку і взаємозв'язок;

в) розкрити співвідношення загального і особливого в розвитку держави і права кожної країни. Отже ключова увага повинна бути приділена *концептуальним питанням - як методологічним підставам періодизації історико-правового процесу, її критеріям (принципам)*, які є різноманітними, а саме вони визначають корінні, суттєві відмінності історичних епох.

Існують різноманітні наукові школи, які по-різному визначають головні фактори еволюції історії людства. Одні перебільшують роль окремих особистостей, другі - науки та техніки, треті - релігії,

четверті - економіки тощо. Проте можна виділити два найбільш поширені методологічні підходи.

Марксистська теорія розглядає історію держави і права крізь призму боротьби класів. Згідно з нею людство у своєму розвитку пройшло декілька етапів - так званих соціально-економічних формацій (первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична, комуністична, першою фазою якої є соціалізм). Основою кожної формації є базис, тобто виробничі відносини і продуктивні сили. Відповідно до базису формується надбудова - політична система, держава, право, мораль, ідеологія, культура тощо. Перехід від однієї формації до іншої, як правило, відбувається шляхом соціальної революції. Такий підхід, модернізований радянськими ідеологами в першій половині ХХ ст., існував у Радянському Союзі. *Недоліки цієї схеми:* а) обмеженість і односторонність; б) не вписування багатьох явищ, процесів, періодів; в) зрештою, більшість народів світу не проходили у своєму розвитку п'ять суспільно-економічних формацій.

На Заході була поширена *цивілізаційна концепція* розвитку людства, згідно з якою духовна складова відігравала панівну роль в історії людства. Політика, держава, право, релігія визначали суть окремих періодів. Перехід від однієї стадії розвитку до іншої відбувається поступово, шляхом накопичення, розвитку певних елементів суспільного життя. Основоположниками цього підходу є О. Шпенглер, А. Тойнбі та інші. Представники цивілізаційного підходу часто застосовують періодизацію із визначенням таких великих епох в історії людства, як первісна доба, стародавній світ, середні віки, новий час, новітня доба. *Недоліки цієї схеми:* а) прихильники цивілізаційної концепції, наводячи переваги цієї схеми, як правило, не пропонують конкретної системи періодизації історії держави і права, так і історії людства в цілому (у своїй праці А. Тойнбі виявляє і ідентифікує 21 цивілізацію. Показово, що для України у цій схемі цивілізацій місця не знайшлося); б) за концепцією А. Тойнбі, взаємовідносини між окремими суспільствами-цивілізаціями досить складні, зокрема, вони не збігаються у часі, їх не можливо порівняти, їх ніщо не об'єднує).

Проаналізувавши *сучасні підходи до періодизації* курсу у вітчизняній історико-правовій науці, доходимо таких узагальнень:

по-перше, у вступних розділах підручників з ІДПУ автори або мовчазно обходять підходи та принципи періодизації (нпр., практикум з ІДПУ П. Музиченка, Н. Долматової, Н. Крестовської), або

визначаючи різні підходи подають перелік майже тотожних періодів (так, автори академічного курсу за ред. В. Тація, А. Рогожина, питання періодизації вирішують з урахуванням суспільно-економічних формацій, виділяючи 26 періодів. Цивілізаційний підхід визначається як базовий у підручнику П. Музиченка, де автором пропонується 19 основних періодів);

по-друге, при розробці моделей ІДПУ постає проблема із визначенням початку відліку становлення української державності і права (так, у підручнику за ред. В. Тація та ін., першим йде період рабовласницьких державних утворень і права на території України (серед. I тис. до н. е. - V ст. н. е.; у П. Музиченка - початковим періодом є державність і право Київської Русі (VI - поч. XIII ст.);

по-третє, ряд дослідників ІДПУ пропонують відокремлювати історію української державності від історії українського права (так, київський вчений О. Шевченко, беручи за критерій співвідношення джерел права, виділяє 7 періодів в історії українського права, при цьому наголошуючи, що українське право існувало і за відсутності Української держави; проф. Л. Окіншевич (Мюнхен, УВУ) поділяє розвиток українського права на епохи: феодальну (V - XV ст.); станової держави (XVI - сер. XIX ст.); модерної держави. Позитив такої схеми - відповідність схеми аналогічним етапам в історії розвитку європейських народів, застосування історико-порівняльного методу).

Поділяємо думку дослідника В. Іванова, який вважає доцільним у визначенні періодизації курсу виходити із сутності предмета «Історія держави і права України». Враховуючи, що курс посиленій детальнішим вивченням звичаєвого права українців, у посібнику запропонована наступна періодизація курсу:

1. Стародавні держави і право на території України (серед. I тис. до н. е. - серед. I тис н. е.):

1.1. Скіфська держава та право (VII ст. до н. е. - III ст.);

1.2. Античні міста держави Північного Причорномор'я (VII ст. до н. е. - V ст.).

2. Державно - правовий розвиток Київської Русі та її правонаступниці Галицько-Волинської держави (VI - серед. XIV):

2.1. Перехідний, державотворчий період (VI - кін IX ст.);

2.2. Держава і право Київської Русі (кін. IX - 30 рр. XII ст.);

2.3. Держава і право феодально-роздробленої Русі (30 рр. XII - XIV ст.);

2.4. *Галицько - Волинська держава та право (1099 - 1349 рр.).*

3. Литовсько-русько-польська держава і право (др. пол. XIV - серед. XVII ст.):

3.1. *Литовсько - Руська держава і право (1345 - 1569 рр.);*

3.2. *Державність та право на українських землях у складі Королівства Польського та Речі Посполитої (1349 - 1659 рр.; 1569 - 1648 рр.).*

4. Козацько-Гетьманська держава і право (серед. XVII - кін. XVIII ст.):

4.1. *Запорізька Січ - військово-демократична форма української державності (1556 - 1775 рр.);*

4.2. *Гетьманщина (1648 - 1764 (1781) рр.).*

5. Суспільно-політичний устрій та правове становище українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій (XVIII - поч. XX ст.).

6. Відродження Української національної держави і права (1917-1921 рр.):

6.1. *«Перша» УНР (доба Центральної Ради) - 7 листопада 1917 р. - 29 квітня 1918 р.;*

6.2. *Українська держава (доба Гетьманату) - 29 квітня 1918 р. – 14 грудня 1918 р.;*

6.3. *«Друга» УНР (доба Директорії) - 14 грудня 1918 р. - 21 листопада 1920 р.;*

6.4. *Західноукраїнська народна республіка (ЗУНР) - 1918 - 1919 (1923) рр.*

7. Становлення і розвиток України як радянської республіки, а з 1922 р. - як союзної радянської республіки у складі СРСР (1917 - 1991 рр.):

7.1. *УСРР - 25 грудня 1917 р. - 30 грудня 1922 р.;*

7.2. *УСРР (УРСР у складі СРСР - 30 грудня 1922 р. - 1991 р.).*

8. Спроби відродження національної держави і права на західноукраїнських землях в контексті національно-визвольного руху 30 - 50 років XX ст.:

8.1. *Незалежна Карпатська Україна (15 березня 1939 р.);*

8.2. *Державотворча діяльність ОУН, УПА, УГВР.*

9. Розбудова та розвиток сучасної Української держави і права (1991 - до сьогодні).

Пропонована періодизація ґрунтується на розумінні права, основним джерелом якого у його найдосконалішому вигляді -

писаному законодавстві - є влада, що репрезентує державу. Але правові відносини і норми, джерелом яких не є державне законодавство (йдеться про звичаєве право), переважно залежать від соціально-культурного розвитку, а не політичних факторів. Тому потрібно враховувати, що в історичному процесі державно-правового розвитку України попри те, що форми влади змінювалися і навіть втрачалася національна державність, тривав процес еволюції правових відносин на національному ґрунті.

4. Історичні джерела та основні етапи історіографії держави і права України.

«Історія держави і права України» у своїх висновках та відтворенні перебігу подій спирається на *історичні джерела*, під якими розуміють *пам'ятки минулого, що містять факти, на яких базуються історичні знання.*

Типи історичних джерел: речові джерела (пам'ятки матеріальної культури); *етнографічні джерела* (дані про культуру, звичаї, побут народів); *лінгвістичні джерела* (дані історії мови, топоніми тощо); *усні джерела* (історичні пісні, міфи, легенди); *писемні джерела* - *оповідні* (мемуари, листи, літературні твори), *актові* (документи різних установ, офіційних осіб, договори та ін.).

Властивості історичних джерел:

- усі пам'ятки - це свідки своєї епохи, свого часу і відтворюють лише певну грань буття минулого;

- кожне історичне джерело, зокрема писемне, є обмеженим в об'єктивності відображення історичної дійсності, оскільки його творцем була людина із суб'єктивним баченням і сприйняттям реальності свого часу;

- інформація, яка міститься в джерелі, може мати відкритий і прихований характер, що виявляється дослідником через зіставлення джерел; прихований характер інформації, властивий багатьом джерелам, створює підґрунтя для творчого пошуку вченого.

Історіографія історії держави і права України - це сукупність досліджень, присвячених певному історичному періоду або всій історії держави і права України. Серед найбільш знаних вітчизняних дослідників історії держави і права України слід назвати: Д. Багалій, М. Василенко, М. Владимирський-Буданов, М. Грушевський, К. Гусликий, А. Дядиченко, О. Копиленко, В. Кульчицький, О. Кузьминець, П. Захарченко, Б. Тищик, Р. Лащенко, О. Левицький, М. Максимейко, І. Малиновський, В. Месяц, П. Музиченко,

М. Настюк, А. Пашук, Д. Похилевич, А. Рогожин, В. Іванов, А. Ткач, І. Усенко, О. Шевченко, Ю. Шемшученко, В. Чехович, А. Яковлів та ін.

5. Значення історії держави і права України, її роль у професійній підготовці юриста.

Як навчальна дисципліна, історія держави і права України відіграє важливу роль у формуванні сучасного юриста, активного захисника закону, знавця права. Історично кожна правова система могла функціонувати тільки тоді, коли її забезпечувала адекватна юридична освіта, формування корпусу юристів, зрештою, роль юриста в усі часи була однією з найбільш значимих у суспільстві. Історія держави і права України вносить вагому лепту в підготовку професійної, національно-свідомої правової еліти.

Теоретичне значення курсу - історія держави і права України як наука і навчальна дисципліна перебуває на стику історії та юриспруденції, має структурно-логічні зв'язки з низкою, насамперед, юридичних дисциплін, зокрема, є своєрідним вступом, базою до спеціальних юридичних дисциплін (конституційне, цивільне, сімейне, трудове, кримінальне право тощо).

Політичне значення курсу - минуле державно-правових інститутів завжди відіграло помітну роль у соціальній та національній свідомості народу. Відповідні знання про державно-правові системи допомагають формувати правову культуру особистості і суспільства, моральне ставлення до юридичних і політичних реалій. Спираючись на історичний досвід державо- та правотворення, ми одержуємо можливість орієнтуватися, у якому напрямі повинні розвиватися національне законодавство та державотворення.

Література

а) Основна.

Гудима Д. До питання про поняття та структуру вітчизняної антропології права // Вісник Львівського університету. Серія юридична. - 2006. - Вип. 42-43.

Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії (Державна школа: історія, політика, право). - К., 1996.

Завольнюк В. Принцип історизму в право та державознавстві // Право України. - 1998. - № 2.

Костицький М.В. Методологія пізнання української історико-правової дійсності // Вісник Львівського університету. Серія юридична. - Львів, 1993. - Вип. 30.

Кравець В.Р., Барабаш Н.О. Проблеми періодизації історії держави і права України: багатоманіття схем і підходів // Правове життя України. Мат-ли міжнар. наук. конф. 21-22.05.10. - Одеса: Фенікс, 2010.

Кравчук М.В. Методичні засади проведення історико-правового дослідження // Психологія і суспільство. - 2009. - № 3.

Кравчук М.В. Методологічні засади, категоріальний апарат та особливості проведення історико-правової розвідки // Правова держава: напрями та тенденції її розбудови в Україні / Матеріали міжнар. наук. - практ. інтернет конф. - Тернопіль, 2007; його ж. Сучасні методи юриспруденції / Питання удосконалення методології сучасної юриспруденції / Міжнар. наук. конф. - Одеса, 2008.

Кривуля О.М. Методологічні аспекти дослідження історії держави і права України к. XVIII - поч. XIX ст. // <http://www.pravo.vuzlib.net>.

Крестовська Н.М. До питання про періодизацію історико-правових макропроцесів // Наукова спадщина проф. В.С. Кульчицького (1919-2009) і сучасність: матеріали XXIV Міжн. історико - правової конф. 28 квітня - 1 травня 2011 р., м. Львів / ред.кол.: А.М. Бойко (голова), І.Б. Усенко (заступник голови), І.Б. Бойко (відповідальний секретар) та ін.-Львів: Вид-й центр ЛНУ ім. І.Франка, 2011.

Музиченко П. Методологічні принципи та методи пізнання історико-правових явищ // Юридична освіта і правова держава: Зб. наук. праць. - Одеса, 1997.

Музика І.В. Історія права як суспільний процес: класичні і сучасні підходи // Часопис Київського університету права - 2007 - № 4.

Новосядло І. Становлення та розвиток методології української історико-правової науки // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. Матеріали XV регіональної науково-практичної конференції (8-9 лютого 2010 р.). - Львів, 2010.

Резнік О.І. Періодизація історико-правового процесу: концептуальні аспекти. Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук. - Одеса, 2008.

Усенко І.Б. Історія держави і права України: проблеми предмета та методології досліджень // Правова держава: ювілейний щорічник наукових праць. - Вип. 10. - К., 1999.

Ярмиш О. Актуальні проблеми історико-правового дослідження в Україні // Вісник Академії правових наук України. - 2003. - № 2-3.

б). Додаткова.

Астахова В.І. Деякі правові аспекти висвітлення української історії // Правознавство: Доповіді і повідомлення з Міжнар. Конгресу українців. - Х., 1996.

Бурчак Ф. Г. Про державу і право. - К., 1979.

Зашкільняк Л. О. Вступ до методології історії. - Львів, 1996.

Кульчицький М.В. Методологічні проблеми творення нового українського права // На шляху до правової держави. - Львів, 1992.

Марченко М.І. Українська історіографія (з найдавніших часів до середини ХІХ ст.). - К., 1959.

Музика І.В. Методологічна роль категорій історіософії права у дослідженні українського права // Наукова спадщина проф. В.С. Кульчицького (1919-2009) і сучасність: матеріали ХХІV Міжн. історико - правової конф. 28 квітня - 1 травня 2011 р., м. Львів / ред. кол.: А.М. Бойко (голова), І.Б. Усенко (заступник голови), І.Б. Бойко (відповідальний секретар) та ін.-Львів: Вид-й центр ЛНУ ім. І.Франка, 2011.

Настюк М.Й., Костицький М.В., Гураль П.Ф., Тищик Б.Й. Методи вивчення історико-правових явищ. - Львів, 1996.

Семків В. Традиції порівняльних досліджень в історії держави і права України // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. Матеріали ХV регіональної науково-практичної конференції (4-5 лютого 2009 р.). - Львів, 2009.

Юридична освіта і наука в Україні. - К., 1992.